

Türk-İslam Karşıtlığı Ekseninde Siyasi Bir Propaganda Aracı Olarak İliyyâ Ebû Mâdi'nin “Erzurum’un Düşüşü” Adlı Şiiri *İliyyâ Ebû Mâdi's Poem Called “Fall of Erzurum” as A Political Propaganda Tool on the Axis of Anti-Turk-Islam*

Muhammet Emin UZUNYAYLALI*

* Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Erzurum, Türkiye.

E-mail: me.uzunyaylali@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5413-0463>

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Muhammet Emin UZUNYAYLALI,
Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Erzurum, Türkiye.

Submission/Başvuru:
11 Temmuz/July 2024

Acceptance /Kabul:
03 Aralık/December 2024

Citation/Atıf:
UZUNYAYLALI, Muhammet Emin.
“Türk-İslam Karşıtlığı Ekseninde Siyasi Bir
Propaganda Aracı Olarak İliyyâ Ebû
Mâdi'nin “Erzurum'un Düşüşü” Adlı Şiiri.”
Istanbul Journal of Arabic Studies
(ISTANBULJAS) 7, no. 2 (2024): 243-263.

Öz

Sanatın siyasi bir propaganda aracı olarak kullanılmasının tarihi kökleri kadim devirlere uzanmaktadır. Sanatçılar, sanatlarını icra ettikleri çağların politik ve toplumsal realitelerinden etkilenmiş dolayısıyla hem millî ve dinî kökenleri hem de siyaseten yer aldıkları tarafların bir gereği ve sonucu olarak fikrî ve hizbî aidiyetlerinin zeminlerinden beslenerek bu yapılara ilişkin imgelemelere yaptıklarında sıkça başvurmuşlardır. Düşünce ve edebiyat birlikteliğinin en görünür olduğu sanat formlarından biri de şüphesiz şiirdir. Lübnanlı Ortodoks Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve Meccer edebiyatının öne çıkmış isimlerinden olan İliyyâ Ebû Mâdi'nin, I. Dünya Savaşı yıllarında 1914 yılı Kasım ayından başlayarak 16 Şubat 1916 tarihine kadar devam eden ve Erzurum'un düşmesiyle sonuçlanan Rus taarruzlarını işlediği ve bu işgalden duyduğu memnuniyeti dile getirdiği “Erzurum'un Düşüşü” adlı şiiri bahse konu minvalde şekillenen propaganda ve taraftarlık ürünü siyasî şiir örneklerinden biridir. İliyyâ Ebû Mâdi'nin bu şiiri, sadece tarihi olayları anlatan bir betimleme değil, aynı zamanda dönemin siyasi atmosferini ve toplumsal tepkilerini de yansıtan önemli bir örnektir. Şair bu eserinde, bir taraftan dini-mezhepsel bir ortak payda zemininden hareketle Ruslar özelinde gurur ve zafer duygularını beslerken diğer yandan da politik bir propaganda aracı olarak şiiri kullanmıştır. Ayrıca İliyyâ Ebû Mâdi'nin “Erzurum'un Düşüşü” şiiri, sanatın politik ve dinî aidiyet duygularıyla etkili bir şekilde harmanlanarak tarihi olaylara nasıl bir bakış açısı getirdiğini gösteren önemli bir örnek olmanın yanı sıra hem dönemin siyasi atmosferini anlamak hem de sanatın toplumsal ve siyasi mücadelelere nasıl katkıda bulunduğunu kavramak noktasında önemli ipuçları sunmaktadır. Çalışmada, söz konusu şiirin yazıldığı çağın politik yapısı göz önünde bulundurularak tarihi ve edebî zeminde bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum'un Düşüşü, İliyya Ebû Mâdi, Ruslar, Propaganda.

Abstract

The historical roots of the use of art as a political propaganda tool go back to ancient times. Artists were influenced by the political and social realities of the eras in which they practiced their art, therefore they frequently used imagery related to these structures in their works, nourished by both their national and religious origins and their intellectual and factional affiliations as a necessity and result of the parties they were politically involved in. One of the art forms in which the unity of thought and literature is most visible is undoubtedly poetry. İliyyâ Ebû Mâdi, who was born into a mostly Lebanese Orthodox Christian family and is one of the prominent figures of Mahjar literature, wrote about the Russian attacks that started in November 1914 during World War I and continued until 16 February 1916, resulting in the fall of Erzurum. His poem "The Fall of Erzurum", in which he expresses his satisfaction with the occupation, is one of the examples of political poetry that is a product of propaganda and advocacy shaped in this manner. This poem by İliyyâ Ebû Mâdi is not only a description of historical events, but also an important example that reflects the political atmosphere and social reactions of the period. In this work, the poet, on the one hand, nourishes the feelings of pride and victory of Russians, based on a religious-sectarian common denominator, and on the other hand, uses poetry as a political propaganda tool. In addition, İliyyâ Ebû Mâdi's poem "The Fall of Erzurum" is an important example showing how art brings a perspective to historical events by effectively blending it with political and religious feelings of belonging, as well as it offers important clues both to understand the political atmosphere of the period and how art contributes to social and political struggles. The aim of the study is to evaluate the poem in question on historical and literary grounds, taking into account the political structure of the age in which it was written.

Keywords: The Fall of Erzurum, İliyyâ Ebû Mâdi, Russians, Propaganda.

Extended Abstract

The Caucasian front expanded into the Eastern Anatolia region during World War I. The second and third armies of the Ottoman Empire encountered Russia's Caucasian Army on this front. Since the beginning of the war, Russia's only target has been Erzurum and all its offensive movements have been carried out in line with this target. Erzurum was actually occupied on February 16, 1916, as a result of the Russian attacks that started in November 1914 with strong and large armies, including Armenian groups, in order to capture Erzurum.

After the Sarıkamış operation, Russian forces took advantage of the exhausted state of the Ottoman Empire, which had soldiers on many fronts and was about to run out of power, since January 1916. They were successful in this occupation movement as a result of many different economic and military factors being in their favor. The fact that a large portion of the male population residing in Erzurum and armed with weapons was fighting on various fronts or in captivity or was martyred at the mentioned dates not only made the job of the Russian forces easier, but also caused the population structure of the city to evolve into a texture specific to women, children and the elderly. After this date, Erzurum went through a heavy period of captivity due to the difficult conditions it was in.

Îlîyyâ Ebû Mâdî (d.1957), who describes the occupation process of Erzurum, whose historical background is briefly summarized, in his poem titled “The Fall of Erzurum” and expresses his satisfaction with the Russian occupation of Erzurum, which was subjected to pain, plunder and genocide, in the said poem, belongs to an Orthodox Christian family of Lebanese Arab origin. The traditional belief of Russians is Orthodox Christianity. Orthodox Christianity, which was accepted as the official religion of the state by Prince Vladimir of Kiev in 988, was supported as the state religion and its spread was encouraged throughout the Tsarist period. The Russian Orthodox Church has had an important and influential position throughout Russian history in shaping the state ideology and determining state policies. Therefore, due to religious and sectarian reasons, although Îlîyyâ was of Arab origin, he felt closer to the Russians and was happy and proud of their military success.

It is possible to see the fact that co-religionism and sectarian ties have an effective and unifying effect among its members in the example of Îlîyyâ because Lebanon came under Ottoman rule in 1516 with Yavuz Sultan Selim Khan’s campaigns in Egypt and Syria, and was administered under the name of Beirut Province for centuries. Although he was a member of a family that lived as a non-Muslim Ottoman subject in the Lebanese lands governed by the Turks until the Ottoman Empire’s participation in World War I (1914) and the subsequent collapse of the Sinai and Palestine Front (1918), Iliyâ, the subject of the study, as can be seen in his poem “The Fall of Erzurum”, he sided with Orthodox Russia and openly declared that he was happy with what they did to the Muslim Turkish people, despite all their inhumane practices.

The fact that Îlîyyâ was a poet belonging to the Mahjar school is also effective in this regard because it is known the criticisms of Mahjar writers made in the context of the turbulent, complex, political and social conditions of the last periods of the Ottoman Empire, and the themes they dealt with around issues such as the inadequacy of reforms, centralism and oppression. Mahjar members also questioned the modernization and westernization efforts of the Ottoman Empire and stated that these processes were superficial and did not provide real changes.

Mahjar literature, in parallel with the rise of Arab nationalism, also discussed the issues of identity and nationality of Arabs, who were subjects of the Ottoman Empire. This idea, which developed as a kind of separatist thought against the Ottoman Empire, also caused the development and spread of Arab nationalism. Themes such as human rights, freedom and justice, which members of Mahjar literature emphasize in the context of universal values, can be evaluated as a reaction to the administration of the late Ottoman Empire.

As a result, it can be seen that İliyyâ's feelings of love towards the Russians and anger towards the Muslim Turks in his poem "The Fall of Erzurum" were shaped in the crucible of complex religious, historical, cultural and political factors. It is also understood that the concepts of Turkophobia and Islamophobia, which are still felt today, have always existed throughout the historical process and are waiting on guard like a chronic disease that relapses when conditions arise. Since both the cultural, economic and political effects of the non-Muslim world have a dominant structure on a global scale, the elements that are recessive, weak and fragile compared to them cannot escape the whirlpool of the dominant vortex, evaluate their past on a more realistic basis and determine their positions. Therefore, just like in the poem "The Fall of Erzurum", the truths exist together with propaganda product artistic tools consisting of sloganistic discourses, veiled with imagery.

Türk-İslam Karşıtlığı Ekseninde Siyasi Bir Propaganda Aracı Olarak Îliyyâ Ebû Mâdî'nin “Erzurum’un Düşüşü” Adlı Şiiri

GİRİŞ

I. Îliyyâ Ebû Mâdî'nin Hayatı

Ortodoks Hristiyan bir ailenin ferdi olarak 1889 yılında Lübnan'da Bekfeyâ'ya bağlı Muhaydise köyünde dünyaya gelen Îliyyâ Ebû Mâdî, ilk öğrenimini Bekfeyâ'da Hristiyan okulunda tamamlamıştır. Akabinde amcası ve abisinin Mısır'da ticaretle meşgul olması sebebiyle İskenderiye'ye gitmiş (1901) ve on yıl sürecek Mısır macerası böylece başlamıştır. Mısır'da bulunduğu yıllarda ağabeyinin dükkânına gelen şair ve ediplerden etkilenmiş ve on yedi yaşına geldiğinde kendisi de şiir yazıp gazete ve dergilerde yayımlatmaya başlamıştır.

Toplumsal, siyasi ve dini içerikli şiirleri *ez-Zuhûr* isimli dergide yayınlanmıştır. Îliyyâ'nın siyasetle ilgilendiği yönünde duyular alan babası, devrin çalkantılı ve kaotik durumu sebebiyle Îliyyâ'ya yönelecek olası bir tehlikeyi bertaraf etmek için onu, 1912 yılında Amerika'daki abisinin yanına göndermiştir. Amerika'nın Ohio eyaletinde ticaretle uğraşan büyük abisinin yanında beş yıl çalıştıktan sonra Îliyyâ, artık ticareti bırakıp tamamen sanat ve edebiyatla meşgul olması gerektiği yönünde bir karar alarak 1916 yılında New York'a gitmiştir. New York'da kısa bir süre *el-Mecelletü'l-'Arabîyye* ve ardından *el-Fetât* dergilerini, daha sonra da *Mir'âtü'l-Ğarb* gazetesini çıkarmıştır.¹

Îliyyâ, daha sonra kendisi gibi Lübnan asıllı olan Hristiyan şairler Cibrân Halil Cibrân ve Mihâil Nuayme'nin 1920 yılında kurduğu *er-Râbitatu'l-Kalemiyye* derneğine üye olmuştur. Böylece Îliyyâ, Lübnan başta olmak üzere Suriye, Filistin ve Ürdün'den Kuzey ve Güney Amerika'ya göç eden Araplar'ın, Amerika kıtasında temsil ettikleri Arap edebiyatı² alanında (Mehcer) tanınan bir sima olmuştur. Kendi çıkardığı *Mir'âtü'l-Ğarb* gazetesinin başyazarlığını 1929 yılında bırakmış akabinde aylık dergi şeklinde yayımlanan *es-Semîr*'i kurmuş ve 1936 yılında bu dergiyi günlük gazete haline getirmiştir. 1919 yılında *Dîvânu Îliyyâ Ebû Mâdî* adlı ilk şiir antolojisini New York'ta çıkarmıştır. 1927'de *el-Cedâvil*, 1940 yılındaysa *el-Hamâil*

¹ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Yazıcı, “Lübnanlı Şair İlyâ Ebû Mâdî ve Şiiri (1889-1957),” *Prof. Dr. Nihad M. Çetin'e Armağan* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1999), 231-248; Şükran Fazlıoğlu, “Ebû Mâdî, İliyyâ,” *DİA*, c. Ek-1 (Ankara, 2020), 366-367; Nâdira Cemil es-Serrâc, *Şuarâu Râbitati'l-Kalemiyye* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1957), 290.

² Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Yazıcı, *Mehcer Edebiyatı, DİA*, c. 28 (Ankara: 2003), 364-367.

adlı divanlarını yayımlamıştır. İliyyâ Ebû Mâdi, 13 Kasım 1957 yılında kalp rahatsızlığı sebebiyle tedavi gördüğü hastanede ölmüştür.³

II. Erzurum'un İşgali (1916) Süreci

I. Dünya Savaşı'nda (1914-1918) Kafkas Cephesi'nde meydana gelen önemli muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı (1914-1915) sonrasında asıl hedefleri Erzurum'u işgal etmek olan Rus kuvvetleri, 1916 yılı ocak ayından itibaren Erzurum'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Kafkas cephesi, I. Dünya Savaşı süreciyle birlikte Doğu Anadolu bölgesi içlerine kadar genişlemiştir. Osmanlı Devleti'nin 2. ve 3. orduları, Rusya'nın Kafkas Ordusu'yla bu cephede karşılaşmıştır. Savaşın bidâyetinden itibaren Rusya'nın tek hedefi Erzurum olmuş ve tüm taarruz hareketlerini bu hedef doğrultusunda yapmıştır. Erzurum'u elde edebilmek amacıyla, içinde Ermeni gruplarının da bulunduğu güçlü ve büyük ordularla 1914 yılı Kasım ayından itibaren başlatılan Rus taarruzları sonucunda 16 Şubat 1916'da Erzurum fiilen işgal edilmiştir.⁴

Sarıkamış harekâtı sonrası 1916 yılı ocak ayından itibaren, birçok cephede askeri bulunan ve artık gücü tükenmek üzere olan Osmanlı Devleti'nin bitâp durumundan istifade eden Rus kuvvetleri, ekonomik ve askeri birçok farklı âmilin de lehlerine olması neticesinde bu işgal hareketinde muvaffak olmuşlardır. Erzurum'da ikamet eden ve eli silah tutan erkek nüfusun büyük bir kısmının bahse konu tarihlerde muhtelif cephelerde muharip yahut esarete veya şehit düşmüş olmaları Rus kuvvetlerinin işini kolaylaştırmanın yanı sıra şehrin nüfus yapısının kadın, çocuk ve ihtiyarlar özeline hasır olmuş bir dokuya evrilmesine de sebep olmuştur. Erzurum, bu tarihten sonra içerisinde bulunduğu zorlu şartlar sebebiyle ağır bir esaret devresi geçirmiştir.⁵

İliyyâ Ebû Mâdi'nin "Erzurum'un Düşüşü" şiirinde yer alan aşağıdaki beyitler bahse konu bu tarihî durumu teyit eder niteliktedir. Şairin, genç kızlar ve çocukların durumuna üzülmüş bir tavırla Erzurum'un nüfus yapısına değindiği ilgili beyitleri şöyledir:

هَبُّوا الرِّجَالَ لِأُمِّرٍ أَخَذْتُوا حَدًّا فَمَا الَّذِي جَحَّتِ الْعُدْرَاءُ وَالطِّقْلُ؟

Dağıttılar erkeklerini palavralarının sonucu bir durum dolasıyla,

³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim el-Eşter, *İliyyâ Ebû Mâdi el-'Amâlu'-Şi'riyyetu'l-Kâmile* (Kuveyt: Muessetu Câizet-i Abdilaziz, 2008), 7-68.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Mevlüt Yüksel, "I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no.37 (Erzurum 2008): 259-287.

⁵ Yüksel, I. Dünya Savaşı'nda, 259-287.

*Öyleyse nedir sebep olan? Çocukların ve genç kızların bu kötü durumuna?*⁶

İlîyyâ ile aynı dönemde yaşamış II. Meşrutiyet döneminin Türk asıllı şair, yazar ve gazetecilerinden olan Süleyman Nazif'in⁷ (ö.1927) Sebilürreşâd⁸ mecmûasının 15. sayısında yer alan "Fuzûlî-i Bağdadî'den Nef'î-i Erzurûmî'ye" başlıklı şiirinde yer alan beyitler de Erzurum'un işgal yıllarındaki bahse konu trajik durumunu, nüfus yapısı özelinde değerlendirmeye müsait ifadeleri içermektedir. Süleyman Nazif'in ilgili mısralarıysa şöyledir:

Kahraman Erzurûm'un evlâdı,

Canlı bir kalasıydı İslâm'in;

Kalacaktır müebbeden yâdı,

Safha-i hâtırında eyyâmın

Kadın, erkek, çoluk çocuk, ne kadar,

Hak yolunda şehîdi var burada:

Bir muazzam hazîredir dağlar,

*Kaldı bir ordu her harâb ovada!..*⁹

1917 yılındaki Bolşevik ihtilaliyle Rusya'daki Çarlık rejiminin çökmesi, Rusların işgal ettikleri bölgeleri boşaltmasına sebep olmuştur. Bu aşamadan sonra Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeniler Rusların terk ettikleri bölgelere yerleştirilmiştir. Böylelikle Rus işgali sonrasında kimsesiz kalan Erzurum, Ermenilerin eline düşmüştür. Erzurum merkez ve havâlisinde Ermeni çeteleri soykırım faaliyetlerine girişmiştir. Bu sıkıntılı süreç, I. Kafkas Kolordusu Komutanı Kâzım Karabekir'in emrindeki birliklerini 10 Ocak 1918'de Erzincan, Erzurum ve Sarıkamış yönüne sevki ve Türk ordusunun 12 Mart 1918 yılında Erzurum'u düşman işgalinden kurtarmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁰

Tarihi arka planı kısa bir şekilde özetlenen Erzurum'un işgali sürecini "Erzurum'un Düşüşü" başlıklı şiirinde işleyen, acı, yağma ve soykırıma maruz kalan Erzurum'un Rus işgaline uğramasından duyduğu memnuniyeti bahse konu şiirinde

⁶ İlîyyâ Ebû Mâdî, *Dîvânü İlîyâ Ebû Mâdî* (Beyrut: Dâru'l-'Avde, ts.), 537; el-Eşter, 434.

⁷ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Alaettin Gövsa, *Süleyman Nazif Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleri* (1933) (İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024).

⁸ Geniş bilgi için bkz. Adem Efe, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcılar ve Modernleşme: 1908'den 1924'e" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2002), 99-101.

⁹ *Sıratülmüstakim- Sebilürreşâd Külliyyâtı Neşri*, ed. M.Ertuğrul Düzdağ, Kültür Yayınları Dizisi No. 218/15, Bağcılar Belediyesi, (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019), 15:100.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Kâzım Karabekir, *Erzurum ve Erzincan'ın Kurtuluşu* (İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2021).

dile getiren İliyyâ Ebû Mâdî (ö.1957), Lübnanlı Arap asıllı Ortodoks Hristiyan bir aileye mensuptur. Rusların geleneksel inancı da Ortodoks Hristiyanlıktır. 988 yılında Kiev Knezi Vladimir tarafından devletin resmi dini olarak kabul edilen Ortodoks Hristiyanlık, Çarlık dönemi boyunca devlet dini sıfatıyla desteklenmiş ve yayılması teşvik edilmiştir. Devlet ideolojisinin şekillenmesi ve devlet politikalarının belirlenmesi hususlarında Rus Ortodoks Kilisesi Rus tarihi boyunca önemli ve etkin bir konuma sahip olmuştur.¹¹ Dolayısıyla İliyyâ, dini ve mezhepsel sâikler sebebiyle Arap asıllı olmasına rağmen kendini Ruslara daha yakın hissetmiş ve onların askeri başarılarına sevinmiş ve iftihar etmiştir.

Dindaşlık ve mezhep bağının, mensupları arasında etkin ve birleştirici bir tesire sahip olduğu hakikatini İliyyâ örneğinde görmek mümkündür. Zira Lübnan, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim Han'ın Mısır ve Suriye seferleriyle Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve yüzyıllar boyunca Beyrut Vilâyeti adı altında idare edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na katılması (1914) ve akabinde Sina ve Filistin Cephesi'nin çöküşüne (1918) dek devam eden süreçte Türkler tarafından yönetilen¹² Lübnan topraklarında gayrimüslim Osmanlı tebaası olarak yaşayan bir ailenin ferdi olmasına rağmen İliyyâ, çalışmanın konusu olan "Erzurum'un Düşüşü" şiirinde görüleceği üzere Ortodoks Rusya'dan yana taraf olmuş ve bütün insanlık dışı uygulamalarına rağmen onların Müslüman Türk ahaliye yaptıklarından mutluluk duyduğunu açıkça beyan etmiştir.

Arap asıllı mutasavvıf ve melâmî meşrebin önemli temsilcilerinden İbnu'l-Fârid'in¹³ (ö. 632/1235) dizelerinde mâkes bulan bahse konu dindaşıktan kaynaklı taraftarlık bağının ne denli etkin dini ve hizbi bir aidiyeti ifade ettiğini İliyyâ örneğinden üzerinden okumak mümkündür. İbnu'l-Fârid'in ilgili dizeleri şöyledir:

نَسَبٌ أَقْرَبُ فِي شَرِّعِ الْمَوْتَى بَيْنَنَا مِنْ نَسَبٍ مِنْ أَبِوَيْ

Aramızdaki (dindaşlık) muhabbetinden kaynaklı kardeşlik bağı, aynı babalardan gelen bir soya mensup olma halinden daha yakındır.¹⁴

¹¹ Liaison Şahin, "Rusya Federasyonu'nun Etnik ve Dinsel Yapısı 1," *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* III, no.2 (İstanbul, 2016): 27.

¹² Geniş bilgi için bkz. Philip K. Hitti, *Lebanon In History From The Earliest Time To The Present* (Newyork: Macmillan Company, 1957).

¹³ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dimaşkî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Huseyn Esed, Şuayb el-Arnâûdî vd., (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985), XXII: 368.

¹⁴ İbnu'l-Fârid Ebû Hafs (Ebu'l-Kâsım) Şerefu'ddîn Umer b. Alî b. Murşid es-Sa'dî el-Hamevî el-Mısırî, *Dîvân*, (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 19.

Îlîyyâ'nın "Erzurum'un Düşüşü" şiirinde gözden kaçmayan diğer bir önemli ayrıntı ise Ermenistan'a yaptığı vurgudur. Şairin konuyla ilgili beyitleri şöyledir:

أَمَّنْتُمْ ((أَرْمِينِيَّ)) بِمَا تُحَاذِرُهُ فَلَنْ تَعْيَيْتُمْ بِمَا الْأَوْعَادُ وَالسَّكَلُ

*Ermenistan'ı kurtarıp emin kıldın karşı karşıya olduğu tehlikelerden,
Asla bozgunculuk yapamayacak orada artık alçaklar ve adiler!¹⁵*

Îlîyyâ, söz konusu beyitlerinde, Ermeniler tarafından "Batı Ermenistan" olarak nitelenen ve 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'nin Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis kentlerini kapsayan altı iline¹⁶ (ولايات/vilâyât-ı sitte) atıf yapmıştır. Şair, ilgili beyitlerde, Erzurum'un işgaliyle Ermenistan'ın güvenliğinin sağlandığını ve böylece Apostolik Kilisesi'ye¹⁷ mensup Ortodoks Ermenilerin, hâmilileri Ruslar sayesinde artık Müslüman Türklerden zarar görme ihtimalinin kalmadığını ifade etmiştir. Îlîyyâ'nın, mezhep aidiyeti ve dindaşlık paydasında Ermenileri de müdafaa ettiği ve Ruslara karşı beslediği hissiyatının Ermeniler için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Yanı sıra Lübnan'ın, Ortadoğu'daki Ermeni toplulukları için tarihi olarak diasporik bir merkez üssü¹⁸ olduğu hakikati de göz önünde bulundurulduğunda şairin bu refleksi daha anlamlı bir zemine oturmaktadır.

Îlîyyâ'nın "Erzurum'un Düşüşü" şiiriyle ilgili tarihi arka plan göz önünde bulundurularak uzun uzadıya yorumlar yapılabilir. Ancak şairin konuyla ilgili hissiyatı, Türkofobik ve İslâmofobik olarak nitelenebilecek duyguları dizelerinde kendini açık etmektedir. Dolayısıyla bu aşamada çalışmanın konusu şiirin tercümesinin sunulmasının yeterli olacağı düşünülmüştür.

¹⁵ Îlîyyâ Ebû Mâdi, *Dîvânu İliyâ Ebû Mâdi* (Beyrut: Dâru'l-'Avde, ts.), 537; el-Eşter, *İliyyâ Ebû Mâdi*, 434.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. Kürşat Kurtulgan, "Vilayet-i Sitte'de Demografik Yapı ve Aşiretler (1927-1970)," *Journal of General Turkish History Research* 6, (2024):241-256.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3, no.3 (2017): 321-341.

¹⁸ Çelik, *Kavramsal Olarak Diaspora*, 330.

III. "Erzurum'un Düşüşü"¹⁹ Şiiri ve Tercümesi

سُقُوطُ أَرْضِ رُزُومَ

(بَحْرُ الْبَسِيطِ)

وَقُلْ كَمَا قَالَتِ الْأَنْبَاءُ وَالرُّسُلُ
مَا أَجْمَلَ الرُّسُلَ فِي عَيْنِي وَمَا نَقَلُوا
حَتَّى تَرَانِي كَأَنِّي شَارِبٌ ثَمَلُ
إِنَّ الْمَلِيحَةَ لَا يُزْرِي بِهَا الْعَطْشُ
وَكُلُّ قَوْلٍ، إِلَيْهِمْ يَنْتَهِي، عَسَلُ
أَوْ ذَكَرَ قَائِدِهِمْ أَوْ ذَكَرَ مَا فَعَلُوا
إِذَا تَنَكَّبَ عَنْهَا الْعَارِضُ الْهَطْلُ
إِذَا كَفَهَرَ السُّجَى وَاحْتَارَتِ الْمُقْلُ
وَبَطَّشَهُمْ بِالْأَعْيَادِي، يُضْرَبُ الْمَمْلُ
مِنْ حَوْلِهِ الْجُنْدُ وَالْعَسَالَةُ الذُّبْلُ
وَلَا يَدُومُ لِمَنْ عَادَاهُمْ أَمَلُ
أَيُّ الدِّمَاءِ بِهَا فِي الْأَرْضِ تَنْهَمَلُ
أَهْلًا تَنْهَمُ.....
يَزُلُّ عَنِ صَفْحَتَيْهِ الْحَادِثُ الْجَلَلُ
تَحْتَتِ الْعَجَاجَةَ لَا يَبْدُو لَهَا قُبْلُ
عَنْ جَانِبَيْهِ وَحَرُّ الطَّعْنِ مُنْصَلُ
لَكِنَّهُ فِي مِيَادِينِ السُّوَعَى زُحْلُ
وَكُلُّ رَأْيٍ سِوَى آرَائِهِ زَلْلُ!
مَا لَمْ تُشَيِّدْهُ أُمَّمَلَاكُ وَلَا دُؤْلُ
فِيهِ، وَلَكِنْ لَهَا مِنْ حَوْطَا رَجَلُ
أَنَّ الْأَلَى وَتَرُوا آبَاءَهُمْ غَفْلُوا
تَضَيَّقُ عَنْهُ فِجَاجُ الْأَرْضِ وَالسُّبْلُ
وَأَنَّكَ الْبَدْرُ فِي الْأَفْلاكِ تَنْتَقِلُ

أَعِدْ حَديكَ عِنْدِي أُيُّهَا الرَّجُلُ
قَدْ هَاجَ مَا نَقَلَ الرَّأوُونَ بِي طَرْبًا
فَاجْمَعِ رَوَايَاتِهِمْ وَإِمَالًا بِحَا أُذِينِ
دَعْ زُخْرُفَ الْقَوْلِ فِيمَا أَنْتَ نَاقِلُهُ
فَكُلُّ سَمْعٍ إِذَا قُلْتَ ((السُّلَافُ)) فَمُ
لَا تَسْتَقِي السَّرَاحُ إِلَّا عِنْدَ ذِكْرِهِمْ
هُمُ الْمَسَامِيحُ يُثِي الْأَرْضُ جُودُهُمْ
هُمُ الْمَصَابِيحُ تَسْتَهْدِي الْعُيُونُ بِهَا
هُمُ الْعُرَاةُ بُنُو الصَّيْدِ الْعُرَاةُ، بِهِمْ
قَوْمٌ يَبِيْتُ الضَّعِيفُ الْمُسْتَجِيرُ بِهِمْ
فَمَا يُلِيهِمْ بِمَنْ صَافَقَهُمْ أَلَمُ
تَدْرِي الْعُلُوجُ إِذَا هَزُّوا صَوَارِ مَهُمْ
أَيُّطَلِبُ السُّرُكُ أَنْ تَغْلُوا أَهْلًا تَنْهَمُ
((وَالْعُرُنْ دَقِي)) رَأْيٍ مِثْلُ صَارِيهِ
الْمُقْبِلُ الصَّادِرُ، وَالْأَبْطَالُ نَاكِصَةُ
وَالْبَابِيهِمُ التُّغْرُ، وَالْأَشْشَلَاءُ طَائِرَةُ
سَعْدُ السُّعُودِ عَلَى السُّؤَالِ طَالِعُهُ
فِي كُلِّ سَمْفٍ سِوَى بَنَارِهِ فَلَلُ
يَا ابْنَ الْمُلُوكِ الْأَلَى قَدْ شَادَ وَاجِدُهُمْ
وَقَائِدَ الْجَيْشِ مَا لِلرَّيْحِ مُنْفَرَجُ
تَوَهُمُ السُّرُكُ لَمَّا حَانَ حَيْنُهُمْ
حَتَّى طَلَعَتْ مِنْ ((الْفَوْقَاسِ)) فِي لَجِبِ
فَأَذْرَكُوا أُمَّهُمْ نَامُوا عَلَى غَرَرِ

¹⁹ Divân, 533-538; el-Eşter, İliyyâ Ebû Mâdi, 429-435.

كَأَنَّهُ اللَّيْلُ فَوْقَ الْأَرْضِ مُنْسَدِلٌ
 وَيَهْتَ سِدِّي بِالصَّ لَيْلِ الْفَارِسِ الْبَطْلُ
 عِنْدَ الصِّدَامِ ، وَلَا فِي زُنْدِهِ شَلْلُ
 فِي كَفِّهِ خَلْدٌ ، فِي خَلْدِهِ الْأَجَلُ
 كَأَنَّهَا الشَّاعِرُ الْمُطْبُوعُ يَرْجَحُ
 هِيَ الصَّ وَاعِقُ إِلَّا أَهْمَهَا شُعْلُ
 وَلَا يُنَجِّي الْخُصُونَ الصَّحْرُ وَالرَّيْلُ
 وَالذَّعْرُ يُعِينُ فِيهِمْ كَيْفَمَا انْفَتَلُوا
 لَيْتُ يُقَطِّعُ بِالْفَصَّالِ مَا وَصَلُوا
 لَوْ كَانَ فِي وَسْعِهِمْ إِمْسَاكُهَا بِجَلُوا
 حَتَّى طَلَعَتْ فَلَا حِصْرَ وَلَا رَجُلُ
 كَمَا يَفِرُّ أَمَامَ الْفُشَعِمِ الْحَجَلُ
 إِذَا التَّقَى الْأَسْدُ الصِّرْعَامَ وَالْوَعْلُ؟
 لَكِنْ حَمَى صَدْرَهُ وَقَسَعَ الظُّبَى ، الْكَفْلُ
 هُجُوجُ السَّرِيحِ وَلَا خَيْلٌ وَلَا إِبِلُ
 مَعَهُ وَمَا رَكَضَتْ قُدَامَهُ الْفَالُ
 كَذَلِكَ يَمْسَحُ عَيْنَ الْخَائِفِ الْوَجَلُ
 لِأَتْرِهِ وَأَيْبِهِ التُّكْلُ وَالْهَبْلُ
 وَيَصْرُخُ ((الْعَوْتُ)) لَا إِمَّا وَسُوسَ الْفُفْلُ
 فِي جَسْمِهِ سَقَمٌ ، فِي عَقْلِهِ دَخَلُ
 مَا يَصْنَعُ الطَّبُّ فَيَمْنُ دَاؤُهُ الْحَبْلُ؟
 فِي وَجْهِهِ ، عِنْدَ ذِكْرِ الْحَيْبَةِ ، الْحَجَلُ
 كَأَنَّهُ نَاسِكٌ فِي الْقَفْرِ مُعْتَزِلُ
 وَلَا تُرَوِّحُ عَنْهُ الْأَعْيُنُ الشُّجَلُ
 وَيَنْكَأُ الْجُرْحُ فِي أَحْسَنَائِهِ الْعَدْلُ
 ضَاقَتْ بِهِ ، مِثْلَمَا ضَاقَتْ بِذَا ، الْحَيْلُ
 عَلَى النَّوَائِبِ ، لَا مَرَّتْ بِكَ الْعِلُّ

يَا يَوْمَ صَبَّحْتُهُمْ وَالنَّفْعُ مُعْتَكِرُ
 لَيْلٌ يَسِيرٌ عَلَى ضَوْءِ السُّيُوفِ بِهِ
 بِكُلِّ أَرْوَاعٍ مَا فِي قَلْبِهِ خَوْرُ
 وَكُلِّ مَنْجَرٍ فِي سَرَجِهِ أَسْدُ
 وَكُلِّ رَاعِفَةٍ بِالْمَوْتِ هَادِرَةٌ
 سَوْدَاءُ تَفْذِفُ مِنْ فُوهَاتِهَا جِمَمًا
 لَا تَحْفَظُ الدِّبْنَ مِنْهَا جِسْمٌ لَا بِسَهَا
 فَالْبَيْضُ تَأْخُذُ مِنْهُمْ كَيْفَمَا انْفَتَلَتْ
 وَكَلَّمَا وَصَلُوا مَا انْبَثَّ بَاغَتُهُمْ
 فَأَسْلَمُوا ((أَرْضُ رُومًا)) لَا طَوَاعِيَّةً
 كَمْ حَوَّطُوهَا وَكَمْ شَادُوا الْخُصُونَ بِحَا
 وَقَرَّ قَائِدُهُمْ لَمَّا عَرَضَتْ لَهُ
 وَمَنْ يَشَاكُ بِأَنَّ الْوَعْلُ مِنْهُ زِمُ
 لَمْ يَقْصِرِ الرُّمُوحُ عَنْ إِذْرَاكِ مُهَجِّتِهِ
 تَعَلَّمَ الرُّكُضُ حَتَّى لَيْسَ تَلْحَقُهُ
 يُخَالُ مِنْ رُغْبِهِ الْأَطْوَادُ رَاكِضَةً
 وَيُجَسِّبُ الْأَرْضُ قَدْ مَادَتْ مَنَاكِبُهَا
 وَبَاتَ ((أَنْوَرُ)) فِي ((يَلْدِي)) مُحْتَبَّةً
 يَطِيرُ ، إِنْ صَارَتْ الْأُبُوبُ ، طَائِرُهُ
 فِي جُفْنِهِ أَرْقُ ، فِي نَفْسِهِ فَرَقُ
 فِي وَجْهِهِ صُفْرَةٌ حَارَ الطَّبِيبُ بِهَا
 لَمْ يَبْقَ فِيهِ دَمٌ كَيْفَمَا يُجْمَعُهُ
 يَطُوفُ فِي الْقَصْرِ لَا يَلْوِي عَلَى أَحَدٍ
 لَا يَهْجَعُهُ الْمُلُوكُ تُنْسِيهِ هُوَاجِسُهُ
 يَرِيدُ وَحْشَتَهُ إِعْرَاضُ عُدُودِهِ
 إِذَا تَمَّتْ جَيْشِ الْبُرُوكِ مُنْدَجِرًا
 يَا كَاشِفَ الضُّرِّ عَمَّنْ طَالَ صَبْرُهُمْ

وَكُلُّهُمْ أَلْسُنٌ تَدْعُو وَتَبْتَهُو
 نَشَرْتِ، بَعْدَ الرَّدَى، أَرْوَاحَ مَنْ قُتِلُوا
 لَمْ يَشْخِجُوا لِلرَّوْعَى سَيْنًا وَلَا صَفَلُوا
 خَانُوا الْبِلَادَ بِمَا قَالُوا وَمَا عَمِلُوا
 مَتَى أَسَاءَ إِلَى ذِي الْمِخْلَبِ الْحَمَلِ؟
 فَمَا الَّذِي جَنَبَ الْعَذْرَاءَ وَالطِّفْلَ؟
 وَجَدُّكُمْ، كَلَّمَا شَبَبْتُ، وَعَعَى، ((تُعَلِّ))؟
 إِنْ تَحْمِلُوا عَنْهُمْ الرِّيرَ الَّذِي حَمَلُوا
 فَلَنْ تَعْيَبْتَ بِهَا الْأَوْغَادَ وَالسَّفَلَ
 فَأَصْ بَحُوا وَهَلَمْ عَنْ ظَنِّهِمْ شُعْلُ
 عَلَى الْمَهَنِّدِ، بَعْدَ اللَّهِ، يَتَكَلُّ
 كَمَا هُمْ نُورُ الْأَفْصَاقِ أَوْ هَلْ
 نَارُ الْجَحِيمِ وَلَوْ فِي حَرِّهَا اغْتَسَلُوا
 وَ((طَلَعَتْ)) بِرِدَاءِ الْخَوْفِ مِثْلَ
 وَفِي مَضَى اجْعَلِ الْأَرْزَاءَ وَالغِيَا؟
 ثَلَاثَةٌ: أَنْتِ وَالرَّيْرَانُ وَالْأَسَلُ؟
 جَيْشٌ بِعَيْرِ سِلَاحٍ إِسْمُهُ الْوَهْلُ
 فَلَنْ يَعْيَشَ لَهُمْ نَسْلٌ إِذَا نَسَلُوا
 وَشَاحَ نَاشِئُهُمْ مِنْ قَبْلِ بَكْتِهِمْ
 كَمَا ظَفَرَتْ بِهِمْ وَالْعُمُرُ مُقْتَبِلُ
 فَكُلُّ رَيْعٍ، خَلَا ((أَسَانَةَ)) جَنَلُ
 وَرُوحُ جَدِّكَ فِي الْفِرْدَوْسِ تَحْتَفِلُ!..!

أَطْلَقْتَهُمْ مِنْ قُودِ الظُّلَمِ فَانْطَلَقُوا
 لَوْ كَانَ يَنْشُرُ مَيْتًا غَيْرَ بَارِيهِ
 بَعَى عَلَيُّهُمْ عَلْوَجَ التُّرُكِ بَعِيهِمْ
 خَانُوهُمْ وَأَدَاعُوا أَمَّهُمْ نَقَرُ
 يَا لَطَعَامِ! وَيَا بَهْتَانَ مَا زَعُمُوا
 هَبُوا الرِّجَالَ لِأَمْرِ أَخَذْتُوا حَدَثًا
 أَجَدُّكُمْ، كَلَّمَا جَوَّ خَلَا، ((أَسَدُ))
 قَدْ جَاءَ مَنْ يَمْنَعُ الصَّعْفَى وَيُرْغِمُكُمْ
 أَمْنَتِ ((أَمِينِيَا)) بِمَا تُحَادِزُهُ
 ظَنُّوكَ فِي شُعْلٍ حَتَّى دَهَمْتَهُمْ
 مَرَّقَتِ جَمْعُهُمْ تَمْرِيْقُ مُفَقِّدِرِ
 فَهُمْ شَرَاذِمُ خَيْرِي لَا يَنْطَامَ لَهَا
 أَلْبَسْتَهُمْ نَوْبَ عَارٍ لَا تُطَهِّرُهُ
 ((جَاوِدُ)) فَوْقَ فِرَاشِ الدُّلِّ مُضْطَجِعُ
 أَسَدٌ تَقْرُ جُنُوبَ فِي مَضَى اجْعَلِهَا
 وَتَعْرِفُ الْأَمْنَ أَنْزَاحَ تَرَوُّعُهَا
 لَوْ لَمْ تُقَاتِلْهُمْ بِالْجَيْشِ فَاتَلَّهُمْ
 أَجْرِيَتْ خَوْفَ الْمَنِيَايَا فِي عُرُوقِهِمْ
 قَدْ مَاتَ كَهْلُهُمْ مِنْ قَبْلِ مَيْتَتِهِ
 وَقَدْ ظَفَرَتْ بِهِمْ وَالرَّأْسُ مُشْتَبِعُ
 فَتُحَّ حَلَّكَتِ الدُّنْيَا بِهِ فَرَحَا
 الشُّعْبُ مُبْتَهَجٍ، وَالْعَرَشُ مُعْتَبِطُ

*Ey adam! Sözüünü yanımdayken bir daha yinele!
 Ajansların aktardığı ve ulakların söyledikleri gibi söyle!
 Râvilerin aktardıkları neşeden coşturdu beni,
 Ne güzel elçiler ve ne güzel haberler benim gözümde onlar ve ilettikleri.
 Aktardıklarını bir araya topla ve kulağıma doldur hepsini,
 Ki göresin beni keyiften kör kütük sarhoş olacak kadar içen gibi!
 Yıldızlı sözlerle süsleme yapmayı bırak aktardığın şeylerde,
 Ziyeti yok diye bakılmaz ki dilbere kem gözle.*

Sen “Ruslar” deyince her işitilen;
İçinden bal akan bir ağızdır; onlarla ilgili tüm sözleri kulağa getiren,
Şarap dindiremez susuzluğumu Ruslar anılmadıkça,
Komutanları yahut yaptıkları anlatılmadıkça,
Yeryüzünü cömertlikleriyle dirilten hoşgörü abideleridir onlar,
Uzaklaşınca oradan ufku kaplayan yağmur yüklü bulutlar.
Gözlerin kendilerine bakarak doğru yönü aradığı yıldızlardır onlar,
Bastırınca zifiri karanlık şaşırınca bakışlar,
Onlar cengaverlerdir ve cengaverlerin oğulları da onlarla beraberdir,
Düşmanları kaskıvrak yakalayışlarıysa dilden dile gezinir,
Öyle bir millet ki; onların himâyesine sığınan garibanlar,
Etraflarında keskin mızrakları titreşen bir ordu varken akşamlar,
Onlara karşı samimi olanlara dert uğramaz,
Düşmanlık edenlerinse yaşama ümidi kalmaz.
Türkler hilallerini yüceltmeyi mi arzuluyorlar?
Hilalleri.....²⁰
Grandük hanedanının²¹ kılıçları misali bir hüküm var,
Bütün mühim olaylar iki tarafı da keskin kenarlarından kayar.
Kahramanlar, atlarının geleni karşılayan öne çıkmış göğüslerini görünce cayar,
Toz duman altında onların erlik mahalleri olmaz aşikâr.
Arzuların üzerine doğan baht yıldızları topluluğudur onlar,
Cenk meydanlarındaysa Zuhâl yıldızı olurlar.
Grandük hanedanın keskin kılıcından gayri bütün kılıçlarda körlük var,
Hükümünden gayri bütün hükümlerdeyse hatalar.
Ey, yüce kralların oğlu; Slavların birliğini tesis eden,
Hiçbir krallık ve devletten kendisine destek verilmemesine rağmen.
Ey orduların komutanı! Rüzgarlar bulamadı içeri sızmak için bir gedik,
Uğultuları etrafta yankılanırken.
Vakti geldiğinde Türkler zannettiler ki;
İntikam aldılar babalarından gafil bir haldeyken,
Doğunca sen Kafkaslardan gelen kalabalık bir ordunun içerisinde güneş gibi,
Dağlar arasındaki geniş ovalar ve yollar onlara dar geldi.
Türkler, tehlikelerin kucagında uyumuş olduklarının farkına vardılar,
Senin yıldızların arasında parlayan bir dolunay olduğunu anladılar.
Hey gidi, ortalık toz dumanken Türklere sabah erkenden baskın yaptığın o gün!
Sanki gece yeryüzünün üzerine salınmış bir perde gibiydi o gün.
Öyle bir gece ki; kılıçların parıltıları yürütüyordu onu,

²⁰ İlgili beytin acuzu (ikinci şatırı) divanda yer almamaktadır. İslâm'ın sembolü olan Hilal'e karşı hakaret içeren ifadeler barındırıyor olması sebebiyle sansürlenmiş olması ihtimal dahilindedir. Bkz. el-Eşter, *İliyyâ Ebû Mâdi*, 430.

²¹ Batı Avrupa özelinde, genellikle Cermen ülkelerinde taşra krallarına verilen bir unvandır. Grandük ünvanı, 1328'de Moskova'da bulunan IV. Ivan tarafından ilk defa kullanıldıktan sonra, 1547 yılında Rus imparatorunun “Çar” ünvanını alması akabinde Rus çarlarının ve imparatorlarının oğullarına ve torunlarına verilen bir unvana dönüşmüştür. Grandük Rus hanedanını niteleyen bir soyluluk unvanıdır. Geniş bilgi için bkz. Komisyon, *AnaBritannica* (İstanbul: Ana Yayıncılık,1988), 10:6.

*Kahraman süvariler yollarını kılıçların şakırtılarıyla buluyordu.
Atıldılar bütün cüretleriyle kalplerinde korku olmaksızın,
Çarpışma anında dirseklerinde takatsizlik olmaksızın.
Atlarının eyerlerinden inenlerin hepsi birer aslandılar,
Ellerinde vardı; ucunda ölüm taşıyan keskin kılıçlar.
Burunlardan dökülen kanların tümü ölüm sebebiyleydi,
Ruslar, (öldürme işinde) doğaçlama şiir söyleyen doğuştan şairler gibiydi,
Ağızlarından alev kusan karartılar misali,
Alevleriyse ateş saçan şimşeklerdi.
Zırh koruyamaz o ateşten, kuşattığı bedeni,
Sert kayalar ve kum alaşımı kurtaramaz kaleleri.
Erlikleri alındı onlardan, nasıl olduysa uzaklaştı cesaretleri,
Her halükârda kaçışıp savuştular, korku kapladı içlerini.
Zapt ettikçe Ruslar, taarruzu bırakmadılar,
Eriştiği her yeri keskin dişleriyle paramparça eden aslanlar.
Erzurum'u gönülsüzce teslim ettiler,
(Türklerin) Ellerinde tutmaya güçleri yetse cimrilik ederdiler.
Nice surlarla etrafını çevirdiler, nice kaleler inşa ettiler orada,
Ne bir kale kaldı ne de adam sen oraya varınca.
Sen üzerine saldırdığında kaçtı liderleri,
Süzülerek ileri atılan kartalın önünden kaçan av gibi.
Kim şüphe duyar ki ceylanın mağlup olacağından,
Karşılaşınca yırtıcı aslan ile ceylan,
Geri durmadı mızraklar Türklerin kanına azmetmekten,
Ancak sırtlarını döndüler, kılıç darbeleri göğüslerine ateş düşürecekken,
Koşmayı öğrendiler artlarından kimse yetişemez, öyle ki;
Ne atlar ne develer ne de rüzgarların sert eseni,
Beraberlerinde dağlar da koşuyor zannedilir korkudan kaçarlarken,
Önlerine top gülleleri düşmeyi sürdürürken,
Sanılır ki yeryüzü omuzlarını silkeliyor,
Adeta o, dehşet saçan korkulu gözlerini belertiyor.
"Yıldız"²² da saklanmış, "Enver"²³*

²² Yıldız Sarayı, İstanbul Beşiktaş'ta Marmara kıyısından kuzeye doğru uzanan büyük bir bahçe ve koruluk içinde yer alan bir saray kompleksidir. İlk olarak Sultan III. Selim, annesi Mihrişah Sultan için inşa ettirmiştir. Sultan II. Abdülhamit döneminde ise Osmanlı Devleti'nin ana sarayı olmuştur ve bu dönemde Yıldız Sarayı, Osmanlı yönetiminin merkezi haline gelerek Bâb-ı Âli'yi gölgede bırakmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Önder, *Türkiye Müzeleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1999), 229.

²³ Asıl adı İsmail Enver olan Enver Paşa (d. 1881, İstanbul), Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin askeri kanadının önde gelen isimlerinden biriydi. I. Dünya Savaşı'nda 1914'te Ruslara karşı başlattığı Sarıkamış Harekâtı başarısız olunca İstanbul'a döndü. 1918'de İttihat ve Terakki'nin çöküşüyle Almanya'ya geçti. Sonrasında Sovyetler'e karşı Özbekistan'da Basmacı hareketini destekledi. 1922'de bir Rus saldırısında şehit oldu. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa," *DİA*, c.11 (İstanbul,1995), 261-264; Emin Şekip Aslan, *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları* (Samsun: Samsun İl Matbaası,1948); Ali Bademci, *Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa (1917-1934)* (İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975).

Geberesice, anası ve babası ona ağlayasica,
Kapılar tıkırdasa korkudan yüreği hopluyor,
“İmdat” diye çığlık atıyor korkudan, gel gör ki kilitler gıcırıyor.
Gözlerinde uykusuzluk, ruhunda huzursuzluk,
Bedeninde hastalık, aklında bozukluk,
Yüzünde bir sarılık var doktorlar ona şaşar,
Derdi delilik olana tıp ne yapar?
Kan kalmıyordu ki damarlarında toplansın yüzünde,
Yaşadıkları fiyasko ve utançtan bahsedildikçe.
Sarayın içinde döner durur kimse bakmaz ona,
Issızlara çekilen çöldeki bir münzevi adeta.
Ne saltanatın görkemi kaygılarını unutturabilir,
Ne de çayır güzeli gözler onu rahatlatabilir.
Ziyaretçilerinden yüz çevirişi artırıyor yalnızlığını,
Azarlamalar, kaşıyıp kanatır bağrındaki iyileşmemiş yaralarını.
Türk ordusunun bozgunu ortaya çıkınca,
Çıkış yollarının daralışı gibi ruhu daraldı onun da.
Ey sıkıntıları gideren, felaketler karşısında sabrı tükenenlerden,
Uğramasın sana dert keder,
Zulüm prangalarından azat ettin onları da özgürleştiler,
Onların hepsi de yalvarıp yakaran diller gibiydiler.
Şayet ölüleri diriltmezse yaratandan gayrısı,
Sen diriltirsin ölümlerinden sonra katledilmiş ruhları.
Onlara zulmetti namertçe Türklerin zalimleri,
Savaşmak için bilemediler kılıçlarını ne de giderdiler paslarını.
(Rusların) Sayılarının az olduğu haberini yayarak ihanet ettiler onlara,
Söyledikleri ve yaptıklarıyla (Türkler) hıyanet ettiler vatanlarına.
Ey alçaklar koşun yardıma! Ey gerçek sanılan iftira!
Ne zaman görülmüş kuzuların zarar verdiği tuttuğunu koparan pençenin sahibi
kartala?
Dağıttılar erkeklerini palavralarının sonucu bir durum dolasıyla,
Öyleyse nedir sebep olan? Çocukların ve genç kızların bu kötü durumuna?
(Ey Türkler!) Dedeleriniz; ortalık süt limanken mi aslan kesilirlerdi,
Yoksa onlar harp patladığında tilkilik mi ederlerdi?
Geldi zafiyetleri engelleyen,
Ve mecbur kalarak omuzlarınıza yüklendiğiniz boyunduruğu indiren.
Ermenistan'ı kurtarıp emin kıldın karşı karşıya olduğu tehlikelerden,
Asla bozgunculuk yapamayacak orada artık, alçaklar ve adiler!
Meşgul olduğunu zannettiler, onlara aniden baskın verdin sen,
Sabahladılar seninle ilgili zanları onları oyalarken.
Darmadağın ettin birliklerini muktedirce bir parçalayışla,
Keskin kılıçlara ve ardından dayanarak Allah'a.
Onlar düzenleri bozulmuş sersem birliklerdiler,
Sanki boşluklarda uçuşan sinekler yahut toz taneleri gibiydiler.
Utanç elbisesini giydirdin onlara, temizleyemez onu,

*Cehennem ateşi; hârında yıkansalar bile!
"Cavid"²⁴ rezillik yatağına uzanmış boylu boyunca,
"Talat"²⁵ korku sıtmasına tutulmuş baştan ayağa.
Yanları yataklarında rahat ediyor mu acaba?
Yerleşmişken döşeklerine felaketler ve dikenler?
Korkuttuğun ruhlar huzuru tanır mı?
Üç şey: sen, ateşler ve keskin kılıçların uçları.
Ordunla birlikte onlarla savaşıyor muydun,
Adı korku olan silahsız bir ordu iflahını kesecekti onların,
Damarlarında ölümlerin korkusunu akıttın,
Bu türlü bir korkuyu asla yaşayamayacak çocukları; yürüse de soyları.
Cesetlerinden önce öldü hepsinin ruhları,
Gençleriyse kocamadan ihtiyarladı.
Bozguna uğrattın onları dehşetten saçları ağarmışken,
Zafer kazanmıştın onlara karşı akılları başlarına gelmişken.
Öyle bir zafer ki dünyayı coşturdu sevinçten,
"Asitane"²⁶ dışında neşe var her evde,
Halk²⁷ keyifli, taht²⁸ ise memnun halinden
Dedelerinin ruhları da kutlama yapıyor cennette.*

²⁴ Selanik doğumlu Cavid Bey (d.1875), Dönme camiasından tüccar Recep Nâim Efendi'nin oğludur. Eğitimi Selanik ve İstanbul'da tamamladıktan sonra çeşitli kamu görevlerinde bulundu. 1908'de İttihat ve Terakki'nin Selanik mebusu olarak meclise girdi, 1912'de yeniden seçildi ve 1918'de Çanakkale mebusu oldu. 1909'da Maliye Nâzırlığı'na atandı ancak muhalefet nedeniyle görevine başlayamadı. 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde bu görevi üstlendi. 1918'de İttihat ve Terakki'nin düşüşüyle birlikte kabineden ayrıldı. Ayrıca, pozitivist yayın organı Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası'nın müdürlüğünü yaparak maliye alanında eserler verdi. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi, 2001), Murat Bardakçı, *İttihatçı'nın Sandığı* (İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013); Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008); Selim İlkin, "Cavid Bey, Mehmed," *DİA*, c.7 (İstanbul 1993), 175-176.

²⁵ Talat Paşa (d.1874, Edirne), genç yaşlarda Jön Türk düşüncesiyle tanışmış ve 1908 İhtilali'nde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinden biri olarak 1908-1918 döneminde siyasette etkin olmuştur. Edirne Mebusu olarak 1908'de meclise girmiş, sırasıyla Dahiliye Nazırlığı, Posta ve Telgraf Nazırlığı yapmış, 1917'de ise sadrazam olmuştur. 1918'de İttihat ve Terakki Cemiyeti feshedildikten sonra, Talat Paşa, Enver ve Cemal paşalarla birlikte Almanya'ya geçmiştir. 1921'de Berlin'de Ermeni kökenli Soghomon Tehliryan tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu öldürülmüştür. Katili, Alman mahkemesince suçsuz bulunup serbest bırakılmıştır. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Dorlion Yayınları 1987); Enver Bolayır, *Talat Paşa'nın Hâtıraları* (İstanbul: Güven Yayınevi, 1946); M. Şükrü Hanioğlu, "Talat Paşa," *DİA*, c. 29 (İstanbul 2010), 502-503.

²⁶ Farsça'da "kapı eşiği, kapı dibi, eşik yanı" gibi anlamlara gelen (آستان) âstan kelimesinden türemiş olan Âsitane ismi, Osmanlı devrinde bir tarikatın veya tarikat kolunun merkezi olan tam teşekküllü tekkeler için kullanılmıştır.²⁶ İliyyâ'nın "Erzurum'un Düşüşü" şiirinde yer alan "Âsitâne" sözü ile kastedilense Hilâfet merkezi ve Osmanlı Devleti'nin payitahtı (başkenti) olan İstanbul'dur. Geniş bilgi için bkz. M. Baha Tanman, "Âsitâne," *DİA*, c.3 (İstanbul, 1991), 485-487.

²⁷ Ortodoks Rus ve Ermeni halkları kastedilmiştir.

²⁸ Rus hanedanı kastedilmiştir.

SONUÇ

I. Dünya savaşı yıllarında Rus imparatorluğunun Kafkasya Cephesi'ndeki ilerleyişi sonucunda 16 Şubat 1916'da fiilen işgal edilen Erzurum, Osmanlı Devleti'nin hem Kafkasya'daki pozisyonunu zayıflatmış hem de Anadolu topraklarını, Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli merkezlerinden biri olan Erzurum'un düşmesiyle dolaylı olarak Rus tehlikesiyle yüz yüze getirmiştir.

12 Mart 1918 tarihinde son bulan bu işgal süresince yaşananlar, Erzurum'un Müslüman ve Türk ahalisinin hatıratında yıllar boyu unutulmayacak kötü anılar olarak yer etmiştir. Bu meşum devre dönem edebiyatına da yansımış, Erzurum'un işgal süreci ve akabinde yaşananlar devrin Türk asıllı şair ve yazarları tarafından şiir ve nesir özelinde dillendirilmiştir. Kimi zaman yaşanan trajedileri ifade eden kimi zamansa vatan, millet duygularını hamasî bir bağlamda işleyerek yıkılan motivasyonu tekrar ayağa kaldırmak maksadına mebni bir üslupla kaleme alınmış olan bu eserlerin birçoğunda Rus mezâliminden çarpıcı kesitler ve Erzurum ahalisine reva görülen vahşet canlı birer vesika misali tavsif edilmiştir.

Erzurum'un işgaliyle ilgili telif edilen manzum ve mensur eserler arasında bilhassa şiirin, sarsıcı gücü ve muhataplarına duygusal bağlamda müessir olan potansiyeli sebebiyle önemli bir payesi olduğunu söylemek mümkündür. Zira tarihi şiir ile kayda geçirme geleneğinin, milli bir bilinç oluşturma noktasında edebiyatın toplumsal sorumluluk alanına giren görevlerinden biri olduğu söylenebilir. Öte yandan şiirin tarih boyunca; ideolojileri yaymak, hedefleri ve mesajları hedef kitleye ulaştırmak ve destekçi bir taban oluşturmak maksadıyla siyasi bir propaganda aracı olarak kullanılması da edebiyatın yabancı olmadığı bir durumdur. Totaliter yahut demokratik bütün rejimler şiirin bu gücünden faydalanmış ve bazen halkı teşvik bazen de muhalifleri bastırmak için dini, milli ve politik unsurları içeren şiirleri kullanmışlardır.

Ancak bahse konu minvalde şekillenen hizipçi, ideolojik ve siyasi propaganda ürünü şiirler, üslup ve içerik bakımından estetik değerlerden ziyade tarafgir mesajları öne çıkaran, övgü-yergi açısından abartılı ifadeler barındıran ve hadiseleri tezdil edilmiş bir bağlam içerisinde sunan yapıları sebebiyle manipülatif olmak ve gerçekleri çarpıtmak yönündeki eleştirilen odağında yer almaktan kurtulamamışlardır.

İlyiyâ Ebû Mâdî'nin "Erzurum'un Düşüşü" şiiri de bu minvalde şekillenmiş dini ve mezhepsel bir aidiyetin abartılı taraftarlığı ve yine dinî-siyasî gerekçeler zemininde kurgulanan; ben ve biz'in dışındakilerin olumsuz görülmesi ve değersizleştirilmesi sürecini ifade eden ve öteki' ne duyulan öfkeyi yansıtan açık bir örnektir.

Ruslar ve Lübnan özelinde Arap Hristiyanlar farklı coğrafyaların farklı milletleri olmalarına rağmen İliyyâ'nın, "Erzurum'un Düşüşü" şiirinde görüldüğü üzere Hristiyanlık özelinde dindaşlık bağının ve Ortodoks mezhebi paydasındaki güçlü birlikteliğin bir sonucu olarak aynı tarafta yer alan; sevinçleri, hüznüleri, emelleri ve amaçları ortak bir topluluk görüntüsü vermektedirler. Elbette bu durumun aynı dinin müntesibi olmak dışında farklı tarihi gerekçeleri de bulunmaktadır. Doğu Ortodoks Hristiyan geleneği yelpazesi altında konumlanan Ruslar ve Hristiyan Araplar, Rus Ortodoks Kilisesi ve Ortodoks Arap toplulukları arasında politik, sosyal ve kültürel faktörler bağlamında tarih boyunca şekillenen duygusal bağlar gözden kaçırılmaması gereken diğer amillerdir.

Öte yandan Lübnan tarihinde, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim Han'ın Mısır ve Suriye seferleriyle başlayıp, Sina ve Filistin Cephesi'nin çöküşüne (1918) dek devam eden Osmanlı hâkimiyeti; Müslüman Türk egemenliği devresi bulunmaktadır. Osmanlı idaresi döneminde Lübnan'daki gayrimüslimlerin deneyimlerinin, her açıdan olumlu olduğu söylenemez. Bu devrede özellikle siyasi veya toplumsal çalkantı zamanlarında, gayrimüslim toplulukları bazı sorunlarla karşılaşmışlardır. Dolayısıyla, Lübnan'daki gayrimüslimlerin Osmanlı devletine bakış açılarının dönemsel deneyimler, kişisel veya toplumsal faktörlere bağlı olarak değişiklik gösterdiğini söylemek mümkündür. İliyyâ'nın, Rus yanlısı tavrının da bu bağlamda değerlendirilmesi şairin taraftarlık hislerinin daha anlaşılır bir düzlemde ele alınmasına olanak sağlayabilir.

Ancak, Emevî asrından başlayarak Arapların alternatifi olarak ön plana çıkan ve Abbâsî hilâfetiyle birlikte hanedânın çekiç gücü olarak genel kurmay düzeyinde kuşaklar boyunca hilâfet ordularına komuta edip fetih sancağını yeni ufuklara taşıma misyonunu üstlenen Türkler, Tolunoğulları, İhşidiler, Memlukler, Zengiler, Eyyûbiler, Selçuklular ve Osmanlı Devleti ile İliyyâ'nın doğduğu topraklarda zarfları farklı mazrufları aynı Türk idareleri olarak etkili bir temsil profili ortaya koymuşlardır. Bahse konu tarihi zeminin bölge ahalisinde Türkofobi'nin hissi altyapısını oluşturduğu söylenebilir. Buna bir de temelleri Ortaçağ'da ki Haçlı Seferleri ile atılan İslâmofobi ve Osmanlı Devleti'nin özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'ya yayılması ve devrin küresel dengelerinde etkili bir unsur oluşu eklenince İliyyâ Ebû Mâdî'nin "Erzurum'un Düşüşü" şiirindeki duyguları ve öfkesi daha anlamlı bir zemine oturmaktadır.

İliyyâ'nın, Mehcer ekolüne mensup bir şair oluşu da bu hususta etkilidir. Zira Mehcer edebiyatçılarının, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan çalkantılı, karmaşık siyasi ve toplumsal koşullar bağlamında yaptıkları eleştiriler, reformların yetersizliği, merkezîyetçilik ve baskı gibi konular etrafında işledikleri temalar bilinmektedir.

Mehcer edebiyatı, Arap milliyetçiliğinin yükselişine paralel olarak Osmanlı Devleti'nin tebaası olan Arapların, kimliği ve milliyeti konularını da ele almışlardır. Osmanlı Devleti'ne karşı bir tür ayrılıkçı düşünce olarak gelişen bu fikir Arap milliyetçiliğinin de gelişmesine ve yayılmasına sebep olmuştur. Mehcer edebiyatı mensuplarının evrensel değerler bağlamında vurgu yaptıkları insan hakları, özgürlük ve adalet gibi temalarda Osmanlı'nın son dönemlerindeki idaresine bir tepki sadedinde değerlendirilebilir.

Netice itibarıyla, İliyyâ'nın, "Erzurum'un Düşüşü" şiirindeki Ruslar'a karşı muhabbet ve Müslüman Türklere karşı öfke hislerinin karmaşık dini, tarihi, kültürel ve siyasi faktörler potasında şekillendiği görülmektedir. Günümüzde halen varlığı hissedilen, Türkofobi ve İslamofobi kavramlarının tarihsel süreç içerisinde her zaman var olduğu ve şartlar oluştuğu zaman depreşen kronik bir hastalık misali tetikte beklediği de anlaşılmaktadır. Gayrimüslim dünyanın küresel çapta hem kültürel hem ekonomik hem de siyasi etkileri dominant bir yapı arz ettiğinden onlara nispetle resesif, zayıf ve kırılğan durumdaki unsurlar, hâkim girdabın anaforundan kurtularak geçmişlerini daha gerçekçi bir zeminde değerlendirip mevzilerini belirleyememektedirler. Dolayısıyla tıpkı "Erzurum'un Düşüşü" şiirinde olduğu gibi hakikatleri, tezvirat ile perdelenmiş, sloganik söylemlerden oluşan propaganda ürünü sanatsal araçlarla bir varoluş mücadelesi sanat zemininde bugünde sürdürülmeye çalışılmaktadır. Bu durum tarafların buldukları mevzilere göre değişen bir bakış açısını ilzam etmekte ve hakikat bütün çıplaklığıyla gösterilememekte ve görülememektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/Reference

Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

Aslan, Emin Şekip. *Şehit Enver Paşa ve Arkadaşları*. Samsun: Samsun İl Matbaası, 1948.

Bademci, Ali. *Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa (1917–1934)*. İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1975.

- Bardakçı, Murat. *İttihadçı'nın Sandığı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Bolayır, Enver, *Talât Paşa'nın Hâtıraları*, İstanbul: Güven Yayınevi, 1946.
- Çelik, Mehmet. "Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası". *Tarih ve Gelecek Dergisi*. (2017): c.3, s.3, 321-341.
- Ebû Mâdî, İliyyâ. *Dîvânü İliyyâ Ebû Mâdî*. Beyrut: Dâru'l-'Avde, ts.
- Efe, Adem. "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslâmcılar ve Modernleşme: 1908'den 1924'e." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2002.
- el-Eşter, Abdülkerîm. *İliyyâ Ebû Mâdî el-'Amâlu's-Şi'riyyetu'l-Kâmile*. Kuveyt: Muessetu Câizeti Abdilazîz, 2008.
- Eroğlu, Nazmi. *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*. İstanbul: Ötügen Yayınları, 2008.
- es-Serrâc, Nâdir Cemil. *Şuarâu Râbitati'l-Kalemiyye*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1957.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Thk.Huseyn Esed, Şuayb el-Arnâudî vd. 25 cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1985.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Ebû Mâdî, İliyyâ". *DİA*. (Ankara 2020). c. Ek-1: 366-367.
- Fazlıoğlu, Şükran. *Arap Romanında Türkler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Gövsa, İbrahim Alaettin. *Süleyman Nazif Hayatı, Kitapları, Mektupları, Fıkra ve Nükteleleri (1933)*. İstanbul: Dorlion Yayınları, 2024.
- Hanioğlu, M. Şükrü. "Talat Paşa." *DİA*. 39:502-503 İstanbul: 2010.
- Hanioğlu, M.Şükrü. "Enver Paşa." *DİA*. 11:261-264 İstanbul: 1995.
- Hıttı, Philip K. *Lebanon In History From The Earliest Time To The Present*. Newyork: Macmillan Company, 1957.
- İbnu'l-Fârîd, Ebû Hafs (Ebu'l-Kâsım) Şerefuddîn Umer b. Alî b. Murşid es-Sa'dî el-Hamevî el-Mısrî. *Dîvân*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İlkin, Selim. "Cavid Bey, Mehmed." *DİA*. 7:175-176 İstanbul: 1993.
- Karabekir, Kâzım. *Erzurum ve Erzincan'ın Kurtuluşu*. İstanbul: Kapra Yayıncılık. 2002.
- Komisyon. *Ana Britannica*. 32 cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1988.

- Komisyon. *Sırâtülmüstakîm-Sebîlürreşâd Külliyyâtı Neşri*. ed. M. Ertuğrul Düzdağ. Kültür Yayınları Dizisi No. 218/15, İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2019.
- Kurtulgan, Kürşat. “Vilayet-i Sitte’de Demografik Yapı ve Aşiretler (1927-1970).” *Journal of General Turkish History Research* 6, (2024): 241-256.
- Önder, Mehmet. *Türkiye Müzeleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1999.
- Şahin, Liaisan. “Rusya Federasyonu’nun Etnik ve Dinsel Yapısı 1.” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3, no. 2 (İstanbul, 2016): 15-32.
- Tanman, M. Baha. “Âsitâne.” *DİA*. 3: 485-487. İstanbul: 1991.
- Yazıcı, Hüseyin. “Lübnanlı Şair İlyâ Ebû Mâdî ve Şiiri (1889-1957).” *Prof. Dr. Nihad M. Çetin’e Armağan*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1999.
- Yazıcı, Hüseyin. “Mehcer Edebiyatı.” *DİA*. c. 28, Ankara: 2003. 364-367.
- Yüksel, Mevlüt. “I. Dünya Savaşı’nda Erzurum’un İlk İşgal Günleri.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 37 (Erzurum, 2008): 259-287.